

BOSTAD, BOPLATS OCH BEBYGGELSE

De tre begreppen bostad, boplats och bebyggelse har ett så nära inbördes samband att man aldrig borde diskutera ett av dem utan hänsyn till de båda andra.

Termen bostad är entydig: den betecknar hus eller rester av hus, eller andra konkreta och obestridliga spår av boende, till exempel tält eller grottor. Termen bebyggelse är också entydig: den betecknar husen ställda i relation till arealen, landskapet. Men som bekant är husen och husresterna så få, att man i de allra flesta fall inte kan få något statistiskt rimligt resultat genom att kalkylera deras förhållande till arealen. Denna omöjlighet i förening med nödvändigheten att ha någon åsikt om den forntida bebyggelsen är det som har lett till införandet av det arkeologiska boplatsbegreppet. Denna uppkomsthistoria måste man ha klart för sig om man skall kunna lägga någon förnuftig och ändamålsenlig innebörd i termen boplats. Inte sällan framförs åsikten, att man inte kan tala om en boplats med mindre än att det föreligger obestridliga rester av hus. Men ett sådant boplatsbegrepp har vi ingen användning för. Finns det konkreta rester av hus, så bör man också tala om hus, gårdar, byar eller vad det kan vara fråga om. Det karakteristiska för det boplatsbegrepp som arkeologien har användning för är, att det är på en gång konkret och abstrakt, eller kanske snarare på en gång faktiskt och hypotetiskt. Boplatsbegreppet är konkret och faktiskt i förhållande till artefakterna, men abstrakt och hypotetiskt i förhållande till bebyggelsehistorien.

Ett användbart boplatsbegrepp måste definieras så, att det utesluter allt som bevisligen inte har med boendet att göra, men däremot innefattar alla kulturrester som *kan* utgöra rester av bostäder. I min definition av boplatser tillhörande den svensk-norska neolitiska stridsyxekulturen uteslutes för det första alla fynd som bevisligen är sannolikt utgör gravgåvor eller ingår i depåfynd, alltså offerfynd eller skattfynd.¹⁾ För det andra bestämmes, att en boplats måste innehålla keramik; ty stridsyxekulturen anknyter så nära till andra, äldre eller samtida kulturer, att när det gäller normalt boplatsmaterial är kulturtillhörigheten fullkomligt säker egentligen bara i fråga om keramiken. För det tredje måste en gräns dras gentemot de så kallade lösfynden. Med lösfynd skulle egentligen menas sådana föremål som forntidens människor tillfälligtvis tappat. Men det är säkerligen ingen risk förbunden med att man, som det vanligen sker, till lösfynden också räknar fynd som är så obetydliga, eller har så dåligt kända fyndomständigheter, att deras karaktär inte kan bestämmas.

Man kan, som jag gjort, föreskriva, att två krukskärvor eller en krukskärra plus något annat föremål tillhörande kulturen, påträffade mindre än 200 meter från varandra, utgör en boplats. En sådan kvantitativ regel är naturligtvis subjektiv, liksom varje typdefinition. Däremot är den inte schematisk, vilket den också blivit kallad. Regeln utgör ett slags raster eller nät: har man grova maskor i nätet får man många boplatser, och har man finare maskor får man färre boplatser, men huvuddragen av utbredningen blir desamma i båda fallen.²⁾

När dessa definitioner applicerats på materialet har resultatet blivit en lista på 62 boplatser, där den tidigare forskningen vanligen inte fann någon boplats alls. Av denna brist på boplatser har man återigen dragit slutsatsen, att stridsyxekulturens människor var nomader utan stadigvarande bostäder. Samtidigt innebar det äldre synsättet, att man lämnade boplatsmaterialet obeaktat. Och det är inte något obetydligt material. Lågt räknat innehåller boplatserna rester av 180 lerkärl, medan däremot gravarna, som brukar kallas rika, bara innehåller 112 kärl.³⁾

Det äldre synsättet innebär alltså sammanfattningsvis, att man drar slutsatser *ex silentio*: eftersom det inte finns några boplatser, så finns det heller inga hus; eftersom det inte finns några hus, så var människorna uppenbarligen nomader. Att dra slutsatser *ex silentio* är alltid farligt, men särskilt farligt är det naturligtvis när den tomhet, den brist på fynd som man utgår ifrån, visar sig vara skenbar och uteslutande beror på ens egna

definitioner, eller snarare brist på definitioner.

Om stridsyxekulturen alltså obestridligen har boplatser, hur skall man då kunna angripa frågan om dess hus?

Stridsyxekulturen är i utpräglad grad knuten till den goda bondejorden. I Skåne, där materialet är rikast och förhållandena bäst kända, finns på sydmorän- och kalkområdenas goda jord 99 gravar tillhörande stridsyxekulturen, men bara 11 i det mycket större nordmoränområdet.⁴⁾ Det betyder, att gravtätheten på den goda jorden är ungefär 17 gånger större än på den dåliga. Och liknande är förhållandet med alla föremålstyperna och med boplatserna. Men i och med att boplatserna ligger på den goda åkerjorden är utsikterna små att finna husrester eller mera betydande fynd överhuvudtaget.

För tiden före stadsbebyggelsens uppkomst rådde i Nord-Europa ett omvänt förhållande mellan boplatsernas storlek och människornas bofasthet: ju större boplatser, desto mindre bofasthet, och ju mindre boplatser, desto större bofasthet. Denna paradox låter sig lätt lösas upp. Självfallet efterlämnar en bofast åkerbrukande befolkning rikare boplatslämnningar än en befolkning av jägare och fiskare eller nomadiserande boskapsskötare. Men den åkerbrukande befolkningen är bosatt på den bästa åkerjorden, som ständigt brukas, och efter ett antal århundraden har det organiska materialet förmultnat och keramiken förvittrat. Fångstbefolkningen är däremot företrädesvis bosatt vid vatten och sådan mark som nu är impediment. Alla de stora boplatssfunden i våra museer härstammar från sådan icke odlingsbar mark. Verkligt stora boplatssfynd föreligger från de mesolitiska kulturerna, och från de gropkeramiska och kamkeramiska kulturerna. Trattbägarkulturens, den senneolitiska kulturens och bronsålderns boplatser är mycket färre och mindre.

Om en bondekulturs boplatser skall bli bevarad krävs det särskilt gynnsamma omständigheter, till exempel att den blivit översandad som Barkær, eller att den ligger i en mosse som Alvastra.⁵⁾ Om man gör tankeexperimentet att Alvastra-boplatserns fyndmaterial avlagrats på torr mark, så hade boplatserna säkerligen varit alltför liten för att överhuvudtaget observeras. Och detsamma gäller Barkær, om den legat på öppen åkerjord.

En mera generell orsak till att bondekulturens boplatser bevaras är om de ligger på gränsen mellan god åkerjord och impediment. Det gäller både i detalj, om det enskilda fältet, och i fråga om landets topografi i stort. Mer än hälften av den svensk-norska stridsyxekulturens boplatser, 32 stycken, ligger i en 100 km bred gränzon mellan kulturens rikaste område, Skåne, och de angränsande nordliga, för åkerbruk mindre lämpliga områdena.⁶⁾

En annan vanlig orsak till att boplatser från en bondekultur bevarats är att djupa nedgrävningar företagits, och den vanligaste formen för sådana nedgrävningar är gravar. I fråga om stridsyxekulturen har jag urskilt en grupp av gravfältsboplatser, alltså boplatsspår påträffade vid undersökning av gravar. De är 13 stycken, och de ligger helt naturligt särskilt i slättbygderna, Skåne, Västergötland, Östergötland.⁷⁾

På ingen av den svensk-norska stridsyxekulturens boplatser har påträffats huskonstruktioner av sten. Men därav kan säkert ingenslutsats dras om bebyggelsens karaktär. Man kan överhuvudtaget ofta vara skeptisk mot den roll som stenen spelar i tolkningen av bostadsrester. I Barkær fanns ingen stenkonstruktion i husen. Stensättningen ligger *utanför* husen, men där är den ju inte konstruktivt nödvändig.

Lerklining har inte påträffats på någon av den svensk-norska stridsyxekulturens boplatser, och vi har alltså ännu ingen grund för ett antagande att det funnits lerkliningshus. Den möjlighet som återstår att pröva är, att stridsyxekulturens hus till övervägande delen varit av trä, byggda med hjälp av plankor eller stolpar.

Om man jämför gravgåvorna hos trattbägar- och stridsyxekulturerna så ser man, att det karakteristiska för trattbägarkulturen är offerandet av stora mängder keramik. Men det utmärkande för stridsyxekulturen är alla hantverksredskapen. Bland de mera spektakulära är de facetterade slipstenarna, som man slipade stridsyxorna med, och den kamstämpel av ben som påträffades i en av Bedinge-gravarna, och där lerkärlen ornerats med just den kamstämpeln. Icke då att nämna alla knivar och skrapor och benprylar.

Bland alla dessa hantverksredskap intar de rättegade stenyxorna en viktig plats.⁸⁾ Om dessa har man förmodat att de skulle utgöra de flintfattiga områdenas ersättning för flintyxor. Så kan det inte förhålla sig, eftersom två tredjedelar av dessa stenyxor är funna i

Skåne och Blekinge. Orsaken till att yxorna utförts i sten måste vara funktionell. Det karakteristiska för sten i förhållande till flinta är, att eggen blir mindre skarp, men att stenen i gengäld tål starkare tryck än flintan utan att splittras. Man kan därför våga hypotesen att dessa yxor tjänstgjort som kilar vid klyvning i trästockar. Hypotesen styrks av de egendomliga konkava smalsidor som många av dessa yxor har. Med hjälp av dessa konkaviteter kan kilen skaftas och styras.

De håleggade flintyxorna, som är stridsyxegravarnas vanligaste föremålstyp, har man ansett använda till att urholka trä, till exempel stockbåtar. Till det är de säkerligen föga lämpliga, och urholkningen av stockar har bevisligen gjorts med hjälp av eld. De håleggade flintyxorna har i stället säkerligen använts till att jämna av plankor och andra plana träytor. De drevs fram med klubbslag mot nacken, och nackändan skyddades med ett träfodral, som det tyska fyndet från Stedten visar, och som för övrigt framgår av att nackändan ofta är blanknött.⁹⁾

Kan då dessa hypoteser bevisas? Svaret är ja, och beviset ligger i att stridsyxekulturens människor notoriskt använde plankor i sin gravkonstruktion. I sju svensk-norska gravar finns spår av själva plankkistan; oftare kan man sluta sig till dess existens genom störningar i den tunga stenkonstruktion som från och med period 3 ofta inramar kistan.¹⁰⁾ Vid förmultningen och sammanstörtningen av plankkistan uppstår en karakteristisk kultur-lagersvacka, som är säkert känd från elva stridsyxegravar och som märkligt nog brukar innehålla keramik och annat boplatmaterial från stridsyxekulturen.¹¹⁾ Plankkistor av samma slag förekommer i de jylländska och finska stridsyxekulturerna.¹²⁾

Den klaraste uppfattningen av en sådan plankkista får man av den nyligen undersökta hällkistan i Helstrupgård, Kobberup sn, Jylland.¹³⁾ I hällkistan var uppbyggd en plankkista, 130 cm lång, knappt en meter bred och 30 cm hög. Måtten stämmer bra med grav 51 på Bedinge-gravfältet, där kistan är 175 cm lång, 75 cm bred och minst 25 cm hög. I Helstrupgård-kistan fanns som gravgods ett träfat och två barkbägare, som också på sitt sätt vittnar om stridsyxekulturens förtrogenhet med träarbete, och vidare stridsyxa, flintyxa och bärnstenspärlor.

En nyligen undersökt stridsyxegrav i Ullstorp nr 11, Ullstorp sn, Skåne, innehöll plankkista och stenkonstruktion på vanligt sätt, men dessutom fyra eller fem stolphål, något oregelbundet placerade runt kistan.¹⁴⁾ Dessa stolphål är snett grävda, så att stolparna måste ha lutat in över graven. Detta är en bekräftelse på hypotesen att stridsyxekulturens gravar på något sätt måste ha varit markerade ovan jord, eftersom två gravar aldrig skär varandra. Också i andra stridsyxegravar kan man finna spår av en stolpkonstruktion. Med stöd av Ullstorps-graven måste man tolka de mörka fläckarna norr och väster om kistan i grav 53 på Bedinge-gravfältet som stolphål.¹⁵⁾

Fenomenet är känt också på kontinenten. På det snörkeramiska gravfältet vid Sarmenstorf i Schweiz har man funnit stolpkonstruktioner, som slående erinrar om Ullstorp och Bedinge.¹⁶⁾ Stolphålen är också här något oregelbundet placerade. Stolpkonstruktionerna i Sarmenstorf har tolkats som dödshus, uppförda över graven. I de rekonstruktionsförslag som framlagts kan finnas åtskilliga detaljer att diskutera, men själva hypotesen, att det är fråga om en sluten, husliknande träkonstruktion, förefaller sannolik.

Problemläget i fråga om stridsyxekulturens hus kan sammanfattas på följande sätt. Vi vet att stridsyxekulturens människor i utpräglad grad var bosatta på den bästa åkerjorden, där alla huskonstruktioner har störst utsikter att bli bortodlade. Som gravgävor användes – förutom andra hantverksredskap – också yxor, lämpade att klyva trädstammar och jämna till träytor. Vi har fynd av träföremål som visar att stridsyxekulturens bärare var skickliga i träslöjd. Vi har också fynd av plankkistor och stolpkonstruktioner. Slutsatsen måste bli en hypotes att stridsyxekulturen hade hus som åtminstone delvis bestod av plankor och stolpkonstruktioner.

Det finns ytterligare ett konkret uppslag för en diskussion om stridsyxekulturens hus, och det är det egendomliga fenomenet att kulturlagersvackan över den instörtade plankkistan så ofta innehåller boplatmaterial från stridsyxekulturen själv. Detta tyder ju på ett mycket nära lokalt samband mellan hus och grav, mellan boplat och gravplats. Det finns uppenbarligen två möjligheter. Antingen har man snart efter begravningen byggt ett hus i omedelbar anslutning till graven, eller också har graven anlagts på en boplat. Det första alternativet förefaller mindre troligt, eftersom man har svårt att tänka sig ett

dödshus och ett hus för levande i omedelbar anslutning till varandra. Troligare förefaller det att de döda begravts på en äldre boplat, eventuellt i eller i anslutning till sitt eget hus. På så vis kan man tänka sig att sambandet mellan dödshus och hus för levande var mycket intimt. Under alla omständigheter förefaller det klart, att frågan om stridsyxekulturens hus i första hand kan lösas genom iakttagelser i samband med gravundersökningar.

Bostadsforskningen har nog ibland varit offer för ett ex-silentio-tänkande. Hus är, och kommer alltid att vara sällsynta i förhållande till artefakter och gravar, och därför ligger det en ständig fara i att lägga för stor vikt vid det som tycks saknas i stället för att grunda hypoteser på vad som verkligen föreligger.

Hus är dessutom enkla i formen, mycket enklare än de flesta artefakter. Snart sagt i alla tider tycks det ha funnits både runda, fyrkantiga och rektangulära hus, och det har verkligen inte så stor betydelse vilketdera som är fallet. Man kan ändå sällan bygga en typologisk serie på så få typologiska element. Det centrala i bostadsforskningen bör vara studiet av husen som uttryck för samhällsförhållanden.

- 1) M.P.Malmer, *Jungneolithische Studien*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 2 (Lund 1962), s. 258.
- 2) Skåne-Blekinge har exempelvis 30 av samtliga 62 boplatser (M.P.Malmer 1962, s. 260, Tab. 34) och 12 av de särskilt definierade 26 större boplatserna (s. 265, Tab. 35), alltså i båda fallen något mindre än hälften av hela antalet.
- 3) Siffrorna här och i det följande baserade på materialet i M.P.Malmer 1962.
- 4) M.P.Malmer 1962, s. 694, Tab. 78, och s. 696, Abb. 117.
- 5) P.V.Glob, *Barkær, Danmarks ældste landsby*, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949, s. 5 ff. O.Frödin, *En svensk påbyggnad från stenåldern*, Fornvännen 1910, s. 29 ff.
- 6) M.P.Malmer 1962, s. 261, Abb. 68.
- 7) En till synes nära till hands liggande invändning mot min framställning av förhållandet mellan boplatstorlek och bofasthet är det faktum att en rad stora boplatser är kända från trattbägar-kulturen i Danmark. Men redan en flyktig granskning av dessa boplatser visar, att de otvunget följer det här uppdragna mönstret. Omedelbart frapperande är, att de sju stora boplatser, som bildar trattbägar-kulturens kronologiska stomme under mellan-neolitik tid, ligger perifert inom kulturens utbredningsområde. Av de sju boplatserna ligger fem på de sydliga öarna (Troldebjerg, Klintebakken, Blandebjerg och Lindø på Langeland och Bundsø på Als), ingen på Jylland, ingen på Fyn och två (Trelleborg och St. Valby) på sydvästligaste Själland. Alla boplatserna har speciella omständigheter att tacka för sin bevaring:
  - Troldebjerg ligger på en backe mellan två mossar, och kulturlagret täcks av ett upp till 1,25 m tjockt jordlager, som glidit ned från backen (J.Winter, *Troldebjerg*, Rudkøbing 1935, s. 4 f.
  - Klintebakken ligger i själva strandkanten, och materialet kommer huvudsakligen från en djupt nedgrävd grop (H. Berg, *Klintebakken*, Rudkøbing 1951, s. 7).
  - Blandebjerg ligger nedanför en backe, och kulturlagret täcks av ett upp till 1,15 m tjockt jordlager, som glidit ned från backen (J.Winther, *Blandebjerg*, Rudkøbing 1943, s. 5).
  - Trelleborgs trattbägarboplat består av djupt nedgrävda gropar, som upptäcktes vid undersökningen av den vikingatida borgen (Th. Mathiassen, *The Stone-Age Settlement of Trelleborg*, Acta Archaeologica 15, 1944, s. 78 f).
  - Bundsø ligger i en mosse nära havsstranden (Th. Mathiassen, *Bundsø*, Aarbøger 1939, s. 3 ff).
  - Lindø är en liten ö, endast 400 m lång, på Langelands västkust (J.Winther, *Lindø I*, Rudkøbing 1926, s. 5).
  - St. Valbys trattbägarboplat består av djupt nedgrävda gropar, som upptäcktes vid undersökningen av en medeltida by (C.J.Becker, *Stenåldersbebyggelsen ved Store Valby i Vestsjælland*, Aarbøger 1954, s. 127 ff).På dessa boplatser har påträffats följande kvantiteter krukskärvor, i avrundade tal: Troldebjerg 41.000 skärvor. Klintebakken: 3.000. Blandebjerg: 19.000. Trelleborg: 8.000. Bundsø: 11.000. Lindø: 14.000. St. Valbys mellan-neolitiska bosättning: 13 kärl eller lerskivor plus minst 60 skärvor. Talen är alltså i några fall höga, men fyndkvaliteterna på östsvenska gropkeramiska boplatser är ofta större; Fagervik har exempelvis 170.000 skärvor (A.Bagge, *Fagervik*, Acta Archaeologica 22, 1951, s. 63). Ser man Skandinavien som ett helt blir omdömet alltså oföränderligt att den

gropkeramiska kulturen har större nu kända boplatser än trattbägarkulturen, trots att den förra är mindre bofast. Att de gropkeramiska boplatserna i Danmark är keramikfattigare än trattbägarkulturens boplatser beror helt naturligt på den gropkeramiska kulturens svagare representation i Danmark.

Det finns åtskilliga anledningar att förmoda, att Danmarks mellan-neolitiska trattbägarkultur hade Skandinaviens keramikrikaste stenåldersboplatser. Men de rikaste boplatserna är inte nu bevarade eller kända, därför att de legat på den bästa åkerjorden. De nu kända boplatserna har bevarats därför att de legat på impediment (Troldebjerg, Klintebakken, Bundsø, Lindø), därför att de överlagrats (Troldebjerg, Blandebjerg), eller därför att de har djupa nedgrävningar (Klintebakken, Trelleborg, St. Valby).

- 8) M.P.Malmer 1962, s. 545, Abb. 103.
- 9) H.Grössler, *Geschlossene vorgeschichtliche Funde aus den Kreisen Mansfeld, Querfurt und Sangerhausen*, Jahresschrift Halle 1, 1902, s. 220 f och Taf. 23:250 c.
- 10) M.P.Malmer 1962, s. 164, Abb. 45–47 och s. 170 f, Abb. 51–56.
- 11) M.P.Malmer 1962, s. 164, Abb. 46 och s. 179, Abb. 65.
- 12) P.V.Glob. *Studier over den jyske Enkelgravkultur*, Aarbøger 1944, s. 165, sFig. 97.
A.Äyräpää, *Kauhavan Perttulanmäen kivikautinen hauta*, SM 1931–1932, s. 3 ff, Kuva 2–7.
- 13) P.Kjærum, *Trækisten i stenkisten*, Skalk 1967, s. 3 ff.
- 14) Undersökningen utförd av Rolf Petré och Bengt Salomonsson, som jag tackar för tillåtelse att omnämna fyndet.
- 15) M.P.Malmer 1962, s. 179, Abb. 64.
- 16) H.Reinerth, *Die schnurkeramischen Totenhäuser von Sarmenstorf*, Mannus, Ergänzungsband 6 (Leipzig 1928), s. 206, Abb. 5.
- 17) H.Reinerth 1928, s. 205 ff, Abb. 3 och 6.